

**АДМІНІСТРАЦЫЙНА-ТЭРЫТАРЫЯЛЬНЫ ПАДЗЕЛ І ФАРМІРАВАННЕ
РАСІЙСКОЙ СІСТЭМЫ ЎЛАДЫ ў БЕЛАРУСІ
(ДРУГАЯ ПАЛОВА XVIII - ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIX ст.):
ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦЫ**

А.П. Жытко, С.А. Талмачова, г. Мінск

Унутрыпалітычны крызіс у Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст. прывёў да аслаблення дзяржавы. Гэту сітуацыю ў сваіх інтарэсах скарысталі памежныя з ёй манархіі - Расійская, Аўстра-Венгерская і Пруская. У выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай з карты Еўропы знікла вялікая дзяржава. Праблема Рэчы Паспалітай на працягу XIX - пачатку XX ст. была краяугольнай у знешнепалітычных стасунках еўрапейскіх краін.

Да Расійскай імперыі была далучана сучасная тэрыторыя Беларусі. Разам з тым, праблема новага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання практычна не з'яўлялася прадметам спецыяльнага вывучэння ў айчыннай і расійскай гістарыяграфіі.

У дарэвалюцыйны перыяд адсутнічалі манграфічныя даследаванні, прысвечаныя падзелам Рэчы Паспалітай, утварэнню і эвалюцыі новых органаў мясцовага дзяржаўнага кіравання на тэрыторыі Беларусі ў кацы XVIII - першай палове XIX ст. У пэўнай ступені гэтыя пытанні знайшлі свае адлюстраванне ў публікацыях Р. Эйхельмана [1], І.М. Страхоўскага [2], У.А. Грыгор'ева [3].

Адным з першых да адміністрацыйнага ўладкавання ў Расійскай імперыі ў часы Кацярыны II звярнуўся У.А. Грыгор'еў. Увага аўтара была засяроджана галоўным чынам на аналізе «Уложения о губерниях» 1775 г., працэсе ўвядзення новага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання, яго асаблівасцях у розных рэгіёнах дзяржавы, у тым ліку і ў беларуска-літоўскіх, а таксама на тых зменах, якія адбыліся ў ім пасля далучэння новых зямель у яе склад, на аналізе заканадаўства па мясцовым кіраванні пасля рэформы 1775 г. Даследчык выкарыстаў вялікую колькасць матэрыялаў Маскоўскага архіва Міністэрства юстыцыі, Поўнага збору законаў Расійскай імперыі і іншыя дакументы. Сярод асаблівасцей уладкавання заходніх губерняў аўтар вылучае спалучэнне новай (па Улажэнні 1775 г.) і старой (па законе 1772 г.) адміністрацыі ў Магілёўскай і Полацкай губернях, «расцягнутасць па часе» ўвядзення новых устаноў у сувязі з далучэннем новых тэрыторый, недахоп чыноўнікаў нават па прызначэнні ў Віленскай і Слонімскай губернях [3, с. 324], а ў Мінскай губ. «з-за шматлікасці насельніцтва» была дадана пасада трэцяга дваранскага засядацеля ў ніжніх

земскіх судах [3, с. 324-325] і інш. Акрамя таго, на цырымоніі адкрыцця новых устаноў у беларускіх губернях багаслужэнні адбываліся не толькі ў праваслаўных, але ў каталіцкіх і ўніяцкіх храмах, а прысяга службовымі асобамі прыносілася на адпаведных мовах [3, с. 346-347, 384-387]. Такім чынам, аўтар адзначыў шэраг мясцовых адметных асаблівасцей у адміністрацыйна-тэрытарыяльным уладкаванні беларуска-літоўскіх губерняў, выкліканых жаданнем Кацярыны II увесці ў дзеянне Улажэнне 1775 г.

Да аналагічных высноў прыйшоў П.Жуковіч, які таксама вывучаў эвалюцыю адміністрацыйнай сістэмы ў Беларусі пры Кацярыне II і Паўле I, увёў шмат новага факталагічнага матэрыялу [4].

Значны інтарэс выклікаюць работы В.А. Еўраінава і У.М. Гесена [5], якія дазваляюць больш поўна разгледзець асобныя аспекты мясцовага дзяржаўнага ўладкавання ў Расійскай імперыі. Аднак гэтыя даследаванні тычацца ўсіх губерняў краіны, носяць агульны характар.

У савецкі перыяд толькі ў 1960 г. і ў 1964 г. прафесарам Маскоўскага дзяржаўнага гісторыка-архіўнага інстытута А.В. Чарновым былі выданы матэрыялы даведчнага характару «Государственные учреждения России XVIII в.» і «Государственные учреждения России XIX - начала XX в.» [6], дзе прыведзены звесткі аб заканадаўчых актах, апублікаваных у Поўным зводзе законаў Расійскай імперыі, а таксама аб стварэнні ўстаноў, арганізацый, іх структуры, функцыях, пераўтварэннях і ліквідацыі. У 1968 г. пад рэдакцыяй дацэнта гэтага ж інстытута Н.П. Ярошкіна быў падрыхтаваны падручнік «История государственных учреждений дореволюционной России» [7], дзе змешчаны звесткі не толькі аб установах, але і прычынах дзяржаўных рэформ у Расійскай імперыі.

У сучаснай расійскай гістарыяграфіі да праблем дзяржаўнай палітыкі Расійскай імперыі ў заходніх губернях звярталіся шэраг даследчыкаў. Так, на ўзаемадзеянне ўлад імперыі і розных нацыянальных рухаў, на ўплыў паўстанняў на ўрадавую палітыку ў краі засяроджана ўвага аўтараў кнігі «Западные окраины Российской империи» і «Национальные окраины Российской империи» [8]. Гэтыя ж праблемы асветлены і АА. Камзолавай [9] і інш.

У пачатку XX ст. Дэпартамент агульных спраў Міністэрства ўнутраных спраў пачаў падрыхтоўку кнігі «Губернии Российской империи (история и руководители)» пад рэдакцыяй Ю.Н. Марукова ў 1902 г. Аднак яна так і не была завершана, а захаваўся толькі карэктурны экзэмпляр. У 2002 г. да 200-гадовага юбілею Міністэрства было вырашана аднавіць работу над даведнікам. Сучасныя яго складальнікі дапоўнілі прабелы, а таксама ў дадатку прывялі і звесткі пра губернатараў, генерал-губернатараў і гораданачальнікаў з 1902 па 1917 г., што павышае інфармацыйную карысць выдання. У выніку даведнік атрымаў новую назву - «Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления империей: с указанием высших чинов этого управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г.» [10]. У ім прадстаўлены звесткі не толькі аб губернатарах, але і аб адміністрацыйным уладкаванні губерняў Расійскай імперыі.

У беларускай гістарыяграфіі пытанням адміністрацыйна-тэрытарыяльных падзелаў і ўрадавай палітыкі на далучаных тэрыторыях прысвечаны шэраг публікацый. Так, сістэма кіравання ў Паўночна-Заходнім краі разглядалася В. Ластоўскім, У. Ігнатоўскім, У. Пічэтам, М. Ляшэвічам [11] і інш. М. Ляшэвіч разгледзеў асноўныя кірункі царскай палітыкі ў часы праўлення Кацярыны II і Паўла I. Ён лічыў, што Кацярына II імкнулася ўніфікаваць адміністрацыйнае ўладкаванне ў заходніх губернях з агульнарасійскімі, ліквідаваць мясцовыя асаблівасці, але нягледзячы на ўсе намаганні, так і не здолела гэтага зрабіць.

Пэўныя аспекты ўсталявання і дзейнасці новай адміністрацыі знайшлі адлюстраванне ў даследаваннях сучасных беларускіх гісторыкаў. У 1990 г. З.В. Шыбека і С.В. Шыбека выдалі кнігу «Минск. Страницы дореволюционного города» [12]. У раздзеле «Старые минские адреса» яскрава пададзены факталагічны матэрыял аб дзяржаўных установах г. Мінска. Значным укладам у распрацоўку праблемы гісторыі мясцовых дзяржаўных устаноў з'явіліся выданні, падрыхтаваныя супрацоўнікамі БелНДІДАС: «Минская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1793-1917)» [13], «Витебская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1802-1917)» [14]. У іх адлюстраваны эвалюцыя адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання, структура, функцыі дзяржаўных і грамадскіх устаноў у адпаведных мясцовасцях.

Г.Ю. Афанасьева, В.В. Гарачава, В.В. Швед, П.І. Брыгадзін і А.М. Лукашэвіч прысвяцілі свае даследаванні асабоваму складу вышэйшага чыноўніцкага апарату ў беларускіх губернях. Яны паказалі асноўныя кірункі ўрадавай палітыкі, адлюстраваныя ў дзейнасці гродзенскіх і мінскіх губернатараў з часу стварэння губерняў да 1917 г. [15].

У цэлым сацыяльны, адукацыйны, канфесійны склад чыноўнікаў дзяржаўнага апарату ў заходніх губернях у 30-50-я гг. XIX ст. прааналізаваны С.Токцем. Ён адзначыў ход разрастання і бюракратызацыі мясцовага дзяржаўнага апарату, працэс паступовай замены чыноўнікаў мясцовага паходжання чыноўнікамі з «унутраных» і маларасійскіх губерняў імперыі [16].

Багаты факталагічны матэрыял па стварэнні новых органаў кіравання на беларускіх землях у час праўлення Кацярыны II прааналізаваны Я.К. Анішчанкам. Для грунтоўнага асветлення тэмы аўтар засяродзіў увагу на тэрыторыі ўсходняй Беларусі, якая першай апынулася ў складзе Расійскай імперыі. Гэта дазволіла вызначыць агульнае і адметнае пры наступных далучэннях. Аўтар адзначыў значную бюракратызацыю чыноўніцкага апарату, імкненне ўрада запоўніць усе кіруючыя пасады прамым прызначэннем, што абмяжоўвала правы мясцовай шляхты [17].

Названая праблема знайшла адлюстраванне ў калектыўных працах беларускіх гісторыкаў: «Гісторыя Беларускай ССР» [18], «Нарысы гісторыі Беларусі» [19], «Гісторыя Беларусі» (у 6-ці тамах, т. 4) [20], «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» [21]. А.М. Філатава разгледзела эвалюцыю адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, стварэнне органаў

кіравання ў губернях і паветах, прааналізавала змены ў судовай сістэме і інш. Аўтар прыйшла да высновы, што ў канцы XVIII - першай чвэрці XIX ст. царскі ўрад імкнуўся ўніфікаваць беларускія землі на ўзор расійскіх. Гэта ўдалося зрабіць часткова і толькі ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле, які стаў такім жа, як і ва ўсёй імперыі. А. Філатава вызначыла, што «недахоп расійскіх чыноўнікаў, якіх улады вымушаны былі замяняць мясцовымі, прыводзіў да таго, што гэтыя чыноўнікі... не імкнуліся выконваць загады расійскіх улад» [20, с. 57].

А.М. Філатава зрабіла і грунтоўны аналіз гістарыяграфіі тэрытарыяльнай палітыкі ўрада Расійскай імперыі [22]. Яна вылучыла перыяды ў развіцці гістарыяграфіі па праблеме тэрытарыяльнай палітыкі ў сувязі з падзеламі Рэчы Паспалітай: «1795-1917 гг. - дастаткова інтэнсіўнае вывучэнне праблемы ў дарэвалюцыйнай і замежнай гістарыяграфіях; 1918-1990 гг. - гэтыя пытанні вывучаліся ў асноўным за межамі СССР, галоўным чынам у Польшчы. Савецкая, у тым ліку беларуская гістарыяграфія абмяжоўвалася толькі ўключэннем гэтых аспектаў у падручнікі, абапіраючыся на дарэвалюцыйную гістарыяграфію... У сучаснай расійскай і польскай гістарыяграфіях адбылося вяртанне да далейшага вывучэння фактычнага матэрыялу. ...Але яны... не вельмі цікавіцца спецыфікай беларускай або літоўскай тэрыторыі, захоўваючы погляды мінулых часоў» [22, с. 16].

Крыніцы для вывучэння адміністрацыйна-тэрытарыяльных падзелаў і фарміравання расійскай сістэмы ўлады ў Беларусі вельмі разнастайныя.

Значны фактычны матэрыял, прыведзены падзелам Рэчы Паспалітай і стварэнню новых органаў улады, змяшчаецца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі. Гэта фонды канцелярыі губернатараў: Мінскага (ф. 295), Віцебскага (ф. 1430) і Магілёўскага (ф. 2001), якія дазваляюць высветліць працэс стварэння новых адміністрацыйных адзінак, органаў кіравання, іх структуру, функцыі і склад.

У Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Санкт-Пецярбургу ў фондах Камітэта міністраў (ф. 1263), Савета міністраў (ф. 1276), канцелярыі Міністэрства ўнутраных спраў (ф. 1283) утрымліваецца значны фактычны матэрыял аб палітыцы самадзяржаўя на зноў набытых землях.

Важнае месца сярод крыніц па праблеме складаюць друкаваныя выданні дарэвалюцыйнага перыяду. Да іх адносяцца «Памятные книжки...» і «Обзоры...» Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў, у якіх утрымліваецца інфармацыя аб складзе органаў мясцовага дзяржаўнага кіравання, іх функцыях і прызначэнні, а па некаторых гадах даецца і састаў чыноўнікаў.

Сакратар Мінскага губернскага камітэта А.П. Смародскі, пад кіраўніцтвам якога друкаваліся многія «Памятные книги...», у 1893 г. выдаў брашуру «Столетие Минской губернии» [23], у якой утрымліваліся шматлікія звесткі аб рэгіёне. Аўтар уключыў у даведнік гістарычны нарыс зямель, што ўваходзілі ў склад Мінскай губерні, урадавыя распараджэнні па «далучэнні» гэтых зямель да Расійскай імперыі, паказаў склад, уладкаванне і апісанне губерні, прывёў кароткія статыстычныя звесткі аб развіцці губерні на працягу стагоддзя, падаў спіс мінскіх

губернатараў, архірэяў, губернскіх прадвадзіцелей дваранства і віцэ-губернатараў за стагоддзе.

Своеасаблівай крыніцай па гісторыі дзяржаўных устаноў з'яўляюцца «Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской» пад рэдакцыяй А.М. Сазонава (вып. 3. 1872 г.), якія захоўваліся ў Цэнтральным архіве ў Віцебску [24]. Звесткі аб адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле і аб дзяржаўных установах змяшчаюцца таксама ў 9-м томе «Верхнее Поднепровье и Белоруссия» выдання «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», якое выйшла пад рэдакцыяй В.П. Сямёнава ў 1905 г. [25].

Для вывучэння праблемы падзелаў Рэчы Паспалітай і гісторыі мясцовых дзяржаўных устаноў вельмі важнымі з'яўляюцца заканадаўчыя акты Расійскай імперыі, аб'яднаныя ў зборнікі «Полное собрание законов Российской империи» (першае, другое і трэцяе выданні), а таксама «Свод законов Российской империи», «Собрание узаконений и распоряжений правительства», якія выдаваліся правячым Сенатам з 1863 па 1917 г. Заканадаўчыя акты даюць шырокі матэрыял для даследавання арганізацыйнага ўладкавання, кампетэнцыі, функцый, штатаў як асобных дзяржаўных устаноў, так і ўсяго дзяржаўнага апарату.

Асабліва неабходна адзначыць выдадзены ў 1894 г. «Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белороссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 год», складзены С.Ф. Рубінштэйнам [26]. Указальнік з'яўляецца дапаможнікам пры карыстанні тым значным матэрыялам, які апублікаваны ў Поўным зборы законаў.

У 1974 г. пабачыў свет даведнік «Центральный государственный исторический архив БССР в Минске» [27]. Ён даў найбольш шырокую на той час інфармацыю аб існаванні губернскіх, павятовых і валасных органаў улады І кіравання, гаспадарча-эканамічных, фінансавых, паліцэйскіх, судовых, культурна-асветніцкіх і іншых устаноў былых Мінскай, Полацкай, Беларускай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў.

У падрыхтаваным і выдадзеным у 2004 г. Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі ў г. Гродна зборніку дакументаў «Гродзенская губерния в законодательных актах Российской империи (1801-1913)» утрымліваюцца заканадаўчыя акты, якія тычацца, акрамя непасрэдна Гродзенскай губерні, таксама ўстаноў Мінскай і іншых губерняў Расійскай імперыі [28].

У 1996-2001 гг. выйшаў шасцітомны слоўнік-даведнік «Государственность России» [29]. У ім змяшчаюцца звесткі аб гісторыі стварэння, функцыявання, структуры, штатах, умовах пераўтварэння ці ліквідацыі дзяржаўных і царкоўных устаноў усіх узроўняў дзяржаўнай улады і кіравання - вышэйшых, цэнтральных, мясцовых і саслоўных органаў мясцовага кіравання з часу стварэння цэнтралізаванай дзяржавы да лютаўскіх падзей 1917 г.

Такім чынам, адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі пасля ўключэння яе тэрыторыі ў склад Расійскай імперыі, новая сістэма ўлады і яе эвалюцыя з'яўляюцца актуальнай тэмай як у сучаснай беларускай, так і замежнай

гістарыяграфіі. Аднак асобныя аспекты названай праблематыкі яшчэ патрабуюць дадатковага дэталёвага вывучэння, а шырокае кола крыніц дазваляе гэта зрабіць.

Літаратура і крыніцы

1. *Эйхельман, Р.* Обзор центральных и местных учреждений управления в России и устава о службе по определению от правительства / Р. Эйхельман. - Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1890.
2. *Страховский, И.М.* Губернское устройство (Правительственные учреждения) / И.М. Страховский // Журнал Министерства Юстиции (сент., окт. и ноябр. 1913 г. - СПб.: Сенатская тип., 1913.
3. *Григорьев, В.А.* Реформы местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.) / В.А. Григорьев. - СПб.: Русская скоропечатня, 1910. - VIII, 387 с.
4. *Жукович, П.* Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II / П. Жукович // Журнал Министерства народного просвещения. - 1914. - № 2. - С. 265-315; № 3. - С. 88-120; № 4. - С. 314-355; № 5. - С. 1-43; *Ен жа.* - Западная Россия в царствование Павла I // Журнал Министерства народного просвещения. - 1916. - № 6. - С. 183-226. - № 8 - С. 207-263; № 9. - С. 186-275.
5. *Евреинов, В.А.* Гражданское винопроизводство в России: Исторический очерк В.А. Евреинова / В.А. Евреинов. - СПб.: Тип. А.С.Суворина, 1888. - 116 с; *Гессен, В.М.* Вопросы местного управления: сборник статей / В.М. Гессен. - СПб.: Издание юридического книжного склада «Право», 1904. - 235 с.
6. Государственные учреждения России в XVIII веке (законодательные материалы): справочное пособие (подготовил к печати А.В.Чернов; Министерство высшего и среднего специального образования РСФСР; Московский государственный историко-архивный институт. - М.: Типография Общества по распространению политических и научных знаний РСФСР). - 578 с.
7. *Ерошкин, Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Высш. шк., 1983. - 352 с.
8. Западные окраины Российской империи. - М.: Новое литературное обозрение, 2007. - 698 с; Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / С.Г. Гаджанов, Ш.Ф. Мухамедьяров, В.В.Трепалов [и др.]; Ин-т российской истории РАН. - М.: Славянский диалог, 1997. - 415 с.
9. *Комзолова, А.А.* Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ / А.А. Комзолова. - М.: Наука, 2005. - 383 с.
10. Губернии Российской империи. История и руководители, 1708-1917. Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления империей: с указанием высших чинов этого управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г.: книга подготовлена Департаментом общих дел Министерства внутренних дел в 1902 г. / ред.-сост. Ю.Н. Моруков. - М.: Объединенная редакция МВД России, 2003 - 479 с.
11. *Ластоўскі, В.Ю.* Кароткая гісторыя Беларусі / В.Ю. Ластоўскі. - Ратапр. выд. - Мінск: Універсітэцкае, 1992. - 124 с; *Ігнатоўскі, У.М.* Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя: Лекцыі, чытання студэнтам Бел. дзярж. універсітэта / У.М. Ігнатоўскі. - 3-е выд., стэрэатып. - Мінск: Белдзяржвыд, 1928. - 252 с; *Ен жа.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі - 5-е выд. - Мінск: Беларусь, 1991. - 188 с; *Пічэта, У.І.* Гісторыя Беларусі / У.І. Пічэта. - Мінск: Выдавецкі цэнтр Бел. дзярж. ун-та, 2005. - 178 с; *Ляшэвіч, М.* Расійская палітыка на землях былога Беларуска-літоўскага гаспадарства за панаваннем Кацярыны II і Паўла I (1772-1801)/М. Ляшэвіч. - Вільня: Друкарня Я. Левіна, 1933.-24 с.
12. *Шибeko, З.В.* Минск: страницы жизни дореволюционного города / З.В. Шибeko, С.Ф. Шибeko. - Минск: Полямя, 1990. - 352 с.

13. Минская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1793-1917) / сост. Т.Е. Леонтьева. - Минск: БелНИИДАД, 2006. - 392 с. [22] с: ил.
14. Витебская губерния: государственные, религиозные и общественные учреждения (1802—1917) / Т.Е. Леонтьева [и др.]; сост. Т.Е. Леонтьева, Д.Л. Яцкевич; редкол.: А.К. Голубович (гл. ред.) [и др.]. - Минск: БелНИИДАД, 2009. - 524 с, [16] с: ил.
15. Гродненские губернаторы (1801-1917): документально-биографические очерки / Г.Ю. Афанасьева, Р.Ф. Горячева, В.В. Швед. - Гродно: Гродненская типография, 2007. - 166 с; Минские губернаторы: история власти / П.И. Бригадин, А.М. Лукашевич. - Минск: Государственный ин-т управления и социальных технологий БГУ, 2009. - 351 с.
16. *Токць, С.М.* Дзяржаўны апарат царызму ў Беларусі ў 30-60-я гады XIX ст. (структура, функцыі, чыноўніцкі корпус): аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / С.М. Токць; АН Беларусі, Ін-т гісторыі. - Мінск, 1997. - 21 с.
17. *Анішчанка, Я.К.* Беларусі ў часы Кацярыны II (1772-1796 гады) / пад рэд. У.А. Сосна. - Мінск: ЗАТ "Веды", 1998. - 211 с.
18. Гісторыя Беларускай ССР: у 5 т. / рэдкал.: К.І. Шабуна (гал. рэд.) [і інш.]; Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі. - Мінск: Навука і тэхніка, 1972-1975. - Т.1: Першабытнаабшчынны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму. - 1972. - 631 с.
19. Нарысы гісторыі Беларусі: ў 2 ч. / рэдкал.: М.П. Касцюк [і інш.]; АН Беларусі, Ін-т гісторыі. - Мінск: Беларусь, 1994. - Ч. 1. - 527 с.
20. *Філатава, А.* Новыя органы і рэжым улады / А.Філатава // Гісторыя Беларусі: у 6 т. / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч [і інш.]. - Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII - пачатак XX ст.) / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. - Мінск: Экаперспектыва, 2005. - С. 49-57.
21. *Зенчанка, С.* Усталяванне расійскай сістэмы кіравання / С. Зенчанка // Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII - пачатку XXI ст.: у 2 кн. - Кн. 1 / рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. - Мінск: Беларус. навука, 2011. - С. 62-79.
22. *Філатава, А.М.* Тэрытарыяльная палітыка ўрада Расійскай імперыі / А.М. Філатава // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII - пачатку XX ст.: праблемы, здабыткі, перспектывы / Н.В. Анофранка [і інш.]; навук. рэд. В.В. Яноўская. - Мінск: Беларус. навука, 2006. - С. 5-20.
23. *Смородскі, А.П.* Столетие Минской губернии, 1793-1893: историко-статистическая записка / составил секретарь Минского губернского статистического комитета А.П. Смородский. - 2-е изд., испр. и доп.- Минск: Типолиотография Р.Дворжец, 1893. - [4], 90 с: табл.
24. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящиеся в Центральном архиве в Витебске и изданные под редакцией архивариуса сего архива Сазонова: в 32 вып. - Витебск: Типография губернского правления, 1871-1906. - Вып. 3: Приходо-расходные книги г. Могилева за 1685 год; Акты, извлеченные из книг Полоцкого земского суда за 1648-1778 годы. - 1872. - 444 с.
25. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В.П. Семенова; под общим руководством П.П. Семенова и В.И. Ламанского. - СПб.: А.Ф.Девриен, 1905. - Т. 9: Верхнее Поднепровье и Белоруссия / сост.: В.П. Семенов [и др.]. - 620 с.
26. Хронологический указатель Указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии, и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год / сост. и издал С.Ф. Рубинштейн. - Вильна, [1894]. - 918 с.
27. Центральный государственный исторический архив БССР в Минске: путеводитель / редкол.: Т.А. Воробьева [и др.]; сост.: А.Г. Азарова [и др.]; Главное архивное управление при Совете Министров БССР. - Минск: Полямя, 1974. - 335 с.

28. Гродненская губерния в законодательных актах Российской империи (1801-1913) / сост. Т.Ю. Афанасьева [и др.]; Гос. учреждение «Нац. ист. арх. Беларуси в г. Гродно», Упр. делами Гродн. обл. исполн. ком. - Слоним: Слонимская типография, 2004. - 359 с.
29. Государственность России: государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV в. - февраль 1917 г.); словарь-справочник: в 6 кн. / редкол.: В.П. Козлов (председатель) [и др.]; Федеральная архивная служба России, Всероссийский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела. - М.: Наука, 1996-2009.